

דמוקרטיה, הדור הבא: ניהול ונכסי ציבור

ליה אטינגר ואמי אטינגר

"עדיף להיות עשיר ובריא מאשר עני וחולה": זוהי נקודת המוצא של הגישה הכלכלית האמריקאית, שהציבור הישראלי אימץ בהתלהבות. בניסוח פחות הומוריסטי, הכוונה היא לכך שיש קשר הדוק בין עושר לבריאות: צמיחה כלכלית נתפשת כמפתח לחברה בריאה. אם נהיה עשירים די הצורך, נוכל להרשות לעצמנו רפואה מתקדמת, חינוך טוב לילדינו, סביבה נקייה מחומרים רעילים, הגנה טובה מפגעי הטבע, עושר תרבותי ועוד. לאוזנו של האדם המערבי הממוצע אמירה זו נשמעת כאמת מובנית מאליה. אך יש תמיד לחשוך באמיתות מובנות מאליהן: הרבה קפיצות דרך מדעיות ותרבותיות התחוללו כאשר סימן שאלה הוצב ליד המובן מאליה.

לפני כחודש זרעה סופת ההוריקן קתרינה הרס וחורבן רב בכל אזור ניו-אורלינס. רבים התקשו להאמין כיצד קרה, שהמדינה העשירה בעולם אינה יודעת להתמודד עם המשבר: מאות אנשים נהרגו עקב הפינוי הלקוי, רבבות נותרו ללא קורת-גג, חומרים רעילים דלפו והרעילו את מי השטפונות, האנדרלמוסיה חגגה.

אולי הסופה הזאת היא ההזדמנות המתאימה להציב את סימן השאלה על המובן מאליה, ולשאול מדוע מדינה עם תל"ג (תוצר לאומי גולמי) של למעלה מארבעים אלף דולר לנפש סבורה שאינה יכולה להרשות לעצמה לחתום על האמנה הבינלאומית להתמודדות עם המשבר האקלימי, שנחתמה בקיוטו, ושרוב מדינות העולם אשררו אותה השנה? חשוב לציין בהקשר זה, שיש קשר הדוק בין עוצמת הסופות המתגברת לבין התחממותו של כדור הארץ. את עמדתה של ארצות-הברית בנושא אפשר לתמצת בדבריו של הנשיא בוש: "אורח-החיים האמריקאי אינו נושא למשא-ומתן".

האם יש קשר בין תרומתה של ארצות-הברית להידרדרות מצב הסביבה העולמי (מדינה זו לבדה אחראית לרבע מכלל כמות הפליטות העולמית של הפחמן הדו-חמצני) לבין חוסר יכולתה לספק רשת ביטחון חברתית לנפגעי ההוריקן?

משחקים לבד

במאמרים הרבים שנכתבו על אזלת-היד בפינוי האוכלוסייה של ניו-אורלינס רווחה הדעה, שסיבת המצב נובעת מהתפרקות המדינה מאחריותה לרווחתם של כלל תושביה, ובייחוד לשכבות החלשות. יש אמת בטיעון הזה, אך מעבר לכך, ברצוננו

להדגיש את חלקה של קריסת הרשתות החברתיות בארצות-הברית במחדל. אנשים כיום הרבה פחות מעורבים בקהילה שהם חיים בה. אפילו את שכניהם אינם מכירים. רוברט פטנאם (Robert Putnam) תיאר בספרו (Bowling Alone) "לשחק כדורת לבד"; (New York: Simon & Schuster, 2000) את הידלדלות ההון החברתי בארצות-הברית. שם הספר משמש מטאפורה למצב החברה: מספר האנשים בארצות-הברית שמשחקים היום כדורת גדול מאי-פעם, אבל לאחרונה צנח במידה ניכרת מספרם של אלה המשחקים בקבוצות מאורגנות, למשל, במסגרת קבוצות ממקום העבודה; כיום האנשים נוטים לשחק לבדם. זה נשמע כמו נתון אזוטרי, אבל הוא מסמל את ההתפרקות של הרשתות החברתיות, דבר שיש לו השפעה מרחיקת לכת על הביטחון האישי ועל איכות החיים. לרשתות החברתיות תפקיד חשוב מאין כמותו ביצירת מערכות אמון בחברה. כאשר חברה מאבדת את יחסי האמון, דברים רבים נוספים הולכים לאיבוד: תחושת הביטחון והשייכות, העזרה ההדדית והסממנים של התרבות המקומית. דבר דומה קורה גם כאשר חברה הורסת את הטבע באזור שבו היא חיה. בעיות רבות הקשורות לבריאות ולאיכות חיים נובעות מכך, ששירותים שקיבלנו חינם מהטבע הולכים לאיבוד: נעלמים החרקים המאביקים את התוצרת החקלאית שלנו, נעלמת הצמחייה שמטהרת עבורנו את המים והאוויר, נעלמים האזורים הירוקים שיכולנו להימלט אליהם כדי "למלא מצברים", והעיקר, בלי שנרגיש, נעלמות המערכות האקולוגיות שמייצבות את האקלים של כדור הארץ. יש הקבלה מלאה בין הידרדרות ההון החברתי לבין הידרדרות ההון הטבעי. איננו מצליחים למנוע את שני סוגי ההידרדרות, כי אנחנו עיוורים להם. אנחנו מודדים הצלחה כמעט אך ורק במדדים כלכליים. במשק הישראלי הסתמנה בשנה האחרונה צמיחה של כארבעה אחוזים. זהו סימן מובהק להצלחה; אך מה קרה השנה למערכות האמון בחברה שלנו? מה קרה לסביבה שלנו? מה קרה לבריאותנו? דברים רבים מידרדרים, בעודנו נעשים עשירים יותר: יותר אנשים חולים בסרטן, יותר אנשים הולכים לישון רעבים, יותר אנשים היו לחסרי בית, יותר שדות ירוקים מתכסים באספלט ובבטון, יותר אנשים נפגעים מאלומות.

נקודת התורפה של כלכלת השוק

אולי האמת היא הפוכה מהמובן מאליו? אולי איננו צריכים כלכלה בריאה כדי לחיות בחברה בריאה, אלא בדיוק להפך: סביבה בריאה היא תנאי ליצירת חברה בריאה, שהיא בתורה תנאי ליצירת כלכלה בריאה.

דפוסי הפיתוח הנוכחיים מובילים בהכרח להידרדרות הנכסים המשותפים שלנו. חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו קובע כי "אין פוגעים בקניינו של אדם", ויוצר בכך

מערכת בקרה דמוקרטית השומרת היטב על הרכוש הפרטי. אך אנו חסרים מערכת בקרה דומה, שתגן באופן חד-משמעי על קניינו של הציבור.

דומה שמוסכם על רבים, שהשיטה הסוציאליסטית על כל ערכיה היפים הוכחה ככשולן מעשי, ואילו הקפיטליזם על ערכיו הבעייתיים מצליח להגדיל את רווחת האזרחים. גם השמאל אינו יוצא נגד הקפיטליזם, אלא דוגל בקפיטליזם שמצויד ברשתות ביטחון חברתיות. מה הן רשתות ביטחון חברתיות אלו? מה מונע מהן להיפרם? מי צריך לממן אותן? איך הופכים את הממשל לכלב שמירה יעיל שימנע את הפגיעה בטובת הכלל, במדינה שקצב ההפרטה של המערכות הציבוריות בה הולך וגובר? מדוע שנצפה ממערכות ציבוריות, שהוכיחו את חוסר יעילותן בתחום הניהול, למלא בעילות את תפקידן כמערכות בקרה?

נקודת המפתח בתשובה על כל השאלות הללו היא דרך ניהול דמוקרטית של המשאבים המשותפים. דרך זו מבוססת על האמונה, שיש גרעין של אמת בטענה שהמערכות הציבוריות - מעצם המבנה שלהן - נוטות לחוסר יעילות, ומנגנון השוק - ליעילות אינהרנטית; אך אין להסיק מכך שהחלפת השירות הציבורי במנגנון השוק היא בהכרח הפתרון היעיל בכל המקרים. כפי שיוסבר להלן, אפשר ליצור משק חופשי השומר על ערכים חברתיים, על-ידי ניהול צודק של המשאבים המשותפים.

מדוע אנחנו מקבלים כמובן מאליו, שמותר למפעל לזהם את האוויר שאנו נושמים ולנכס את כל הרווחים מפעילותו לעצמו? מפעל מזהם משלם מיסים באותו שיעור כמו מפעל שאינו מזהם. הציבור הוא שמממן את עלות הטיפול הרפואי, שגדלה עקב הזיהום. זו רק דוגמה אחת. העיקרון של "הרווח פרטי והעלות ציבורית" הוא העיקרון המכונן של המערכת הכלכלית הקיימת. זוהי נקודת התורפה המרכזית של השוק החופשי: אין לו מנגנוני בקרה שיגנו על המשאבים המשותפים, הטבעיים והחברתיים כאחד. רוב האזרחים מעוניינים בקידום האינטרסים הציבוריים, אך לכל פרט, כיצרן וכצרכן, יש גם אינטרס להגדיל את רווחיו.

זו הסיבה המרכזית לכך, שהמצב החברתי-סביבתי של מדינתנו הולך ומידרדר. המים מזדהמים ומתמעטים, אנחנו נחשפים לזיהום שמחמיר בהתמדה במזוננו ובסביבתנו הקרובה. כמעט לא נותרו מקומות ליד הבית שילדים יכולים לשחק בהם בחיק הטבע, וכל אחד יכול להוסיף עוד כהנה וכהנה, מנסיונו המקומי. כך גם ברמה הגלובלית: הקדימונים של סופות ההוריקן השנה, גל החום שהרג אלפי אנשים בצרפת לפני שנתיים, מפולות הבוץ הקטלניות בהונדורס לפני כמה שנים - אלה הן רק תזכורות קלות לסבל האנושי העצום שהמשבר האקלימי גורם ועתיד לגרום. אך ארצות-הברית ממשיכה לצבור רווחים על-ידי זיהום האטמוספירה, השייכת לכלל תושביה של כדור הארץ. והיא אינה לבד: גם המדינות שאשררו את פרוטוקול קיוטו ממשיכות לזהם, והכמות הכוללת של פליטות גזי החממה ממשיכה לנסוק.

קשיי הטכנולוגיות "הידידותיות"

ניתן היה לחשוב שככל שנתקדם במציאת פתרונות טכנולוגיים, המאפשרים את צמצום הפגיעה בסביבה וניצול יותר מושכל של הטבע תוך שמירת ההרמוניה עם המערכות הטבעיות, השוק החופשי יביא לכך שבהדרגה מחיריהם של אמצעים טכנולוגיים אלה ירדו, היתרונות הגלומים בהם יגיעו לידיים רבות יותר והמצב הגלובלי ישתפר. את הסיבות לכך, מדוע הדבר עדיין לא קרה וגם לא סביר שיקרה בעתיד, ניתן לנסות להמחיש בצורה מטאפורית על סמך דוגמה הלוקחה מהטבע. עידן היונקים החל רק עם סיומו של עידן הדינוזאורים. אמנם יונקים מעטים דמויי מכרסמים חיו לצדם של הדינוזאורים, אך רק לאחר שאסטרואיד שפגע בכדור הארץ לפני כ-65 מיליון שנים גרם להכחדת הדינוזאורים, יכול היה הפוטנציאל האבולוציוני של היונקים לצאת מהכוח אל הפועל ולהתבטא בכל הדרו. אריות, פילים וגם בני-האדם יכלו להתפתח רק לאחר שהדינוזאורים פינו את הזירה.

האנלוגיה כאן ברורה: לטכנולוגיות המבוססות על תבונה אקולוגית יש פוטנציאל התפתחות עצום. טכנולוגיות אלו מכירות בקיומם ההכרחי של גבולות הפעילות האנושית, אך במסגרת אותם גבולות יש כר נרחב עד בלי די להתפתחות, ליצירתיות וליופי. לעומת זאת, רבים מהתהליכים המקובלים כיום בתעשייה ובחקלאות המתועשת, והמביאים להישגים בתחומים האלה, יוצרים תופעות לוואי המזיקות לבריאות האדם ופוגעות בסביבה ובעובדים. הצלחת השיטות המקובלות עוצרת את הפיתוח של טכנולוגיות ידידותיות לאדם, המבוססות על תבונה אקולוגית. השיטות הקיימות לא יוחלפו ללא לחץ חיצוני, ללא "אסטרואיד פוליטי".

לטכנולוגיה הידידותית והירוקה אין כל סיכוי בתחרות עם הטכנולוגיות הקיימות. לדוגמה, חשמל שמקורו באנרגיית השמש יקר בהרבה מחשמל שמופק מפחם. פירות וירקות אורגניים יקרים, ולא ניתן להשיגם ברוב החנויות. ברור שלטכנולוגיות הקיימות יש יתרון כלכלי בולט: הן מתבססות על תשתיות שנבנו במשך שנים. אילו היתה קיימת תשתית נרחבת להפקת חשמל מאנרגיית השמש, כל קילוואט מופק היה זול בהרבה. מדוע הטכנולוגיות החדשות צריכות לממן את הקמת התשתית של עצמן, ואילו הטכנולוגיות הישנות נהנות חנים מהתשתית הקיימת?

זה מחזיר אותנו אל שאלת ניהול המשאבים המשותפים. למי שייכות התשתיות? מדוע חברה שמפיקה את רווחיה בזכות מערכת תחבורה מפותחת ומערכות חשמל ותקשורת מפותחות, אינה צריכה להתחלק ברווחיה עם הציבור, שהוא הבעלים של התשתיות? המיסוי אינו תרומה מרצון של העשירים לטובת החלשים בחברה; זהו תשלום חלקי על השימוש במערכת שבנה הציבור כולו לאורך ההיסטוריה. הדוגמאות שהבאנו הן מתחום

איכות הסביבה, אך זהו המצב גם ביחס למערכות החברתיות. כשם שהסביבה נשחקת ומנוצלת מעבר לכושר התחדשותה, כך נשחקות גם המערכות החברתיות עם התקדמות תהליכי ההפרטה. כבר כיום חינוך ברמה גבוהה או רפואה מתקדמת ניתן להשיג כמעט אך ורק מחוץ למסגרת הציבורית. אך גם כאן, המסגרות הפרטיות המספקות את השירותים לעשירים, מתבססות על התשתית המפותחת של בתי-החולים ובתי-הספר הקיימים. מעבר לכך, כל תשתית הידע שעליה מתבססת החברה שלנו היא פרי התפתחות ההשכלה במהלך הדורות, וצריכה להיות נגישה לכל. אין כל צדק בכך שגופים פרטיים ותאגידים בינלאומיים ינכסו לעצמם את כל הרווחים מהתרופות ומשאר ההמצאות הטכנולוגיות, שלעולם לא היו יכולים להתממש ללא תשתית הידע ההיסטורית, השייכת לכולנו. אילו היינו משנים את כללי המשחק, משנים את העיקרון של ניכוס פרטי של הרווחים תוך השתת העלויות על הציבור, ובונים מערכת שהרווח הפרטי הנותר בה בידי הפרט או המפעל הוא הסכום שנופך ממנו תשלום לחברה עבור השימוש בנכסים המשותפים, היתה החברה יכולה להרשות לעצמה להשקיע בחינוך, בתרבות, בבריאות ובבנייה של תשתיות ידידותיות לאדם ולסביבה. צדק חלוקתי הוא פועל יוצא של ניהול דמוקרטי וצודק של המשאבים המשותפים.